

Török Márta:

L. N. Tolsztoj "Az ördög" című
elbeszélésének elemzése

Az elbeszélés főhősének gondolkodását és magatartását a problémamentesség jellemzi, amelynek az a felfogás az alapja, hogy az élet tudatosan irányítva értelmessé, kellemessé és teljessé tehető, a problémák megelőzhetők illetve elkerülhetők. Az ember tudatos céljait, elképzeléseit keresztező tudattalan, személytelen tényezők kiküszöbölhetők vagy háttérbe szoríthatók, így nem lehet különösebb akadálya a harmonikus, személyes kapcsolatok kialakulásának. Mindezek következtében mevalósításában áll Jevgenyij életcélja. A bonyolult társasági konvencióknak és a neveltetése által beléoltott ösztönzéseknek engedve, vélt igényei szerint fogadja el ezt az életeszményt és a hozzátartozó értékrendet.

Programja követelményeinek megfelelően Jevgenyij a személytelen tényezők két válfaját különbözteti meg: egyfelől elismeri a személyen kívüli személytelen tényezők, a konvenciók jelentőségét, számol a vagyoni és társadalmi helyzet szerepével, fontosnak ítéli a környezet véleményét, elvárásait, másfelől lebecsüli a személyen belüli személytelen tényezők -mint a testi-lelki adottságok, a fizikai vonzerő, a szenvedély-jelentőségét, hatásukat a tudat által befolyásolhatónak tartja, ezért e tényezőkre nem fordít különösebb figyelmet életkörülményei, céljai kialakítása közben.

Tolsztoj világában a hős életeszményének megvalósításához látszólag két különböző út vezet: az egyszerűbb út, amely a külső személytelen tényezők látszólagos semlegesítésével és a belső személytelen tényezők tagadásá-

val vissz a harmonikus, személyes kapcsolatok kialakításához; a nehezebb, bonyolultabb út, amely a külső és belső személytelen tényezők kiküszöbölhetetlenségének tudomásulvételével, az ellenük folytatott szívós küzdelem árán vezet a szeretet-elv érvényességének felismeréséhez, és azt érvényre juttatva a személyes kapcsolatok kialakításához. Ezt az utat találta meg például Ivan Iljics és Szerгий atya.

Jevgenyij éppen élete szerencsés, problémátlan alakulása miatt az első, könnyűnek látszó úton indul el. Önálló élete kereteinek kialakításában sem belső, sem külső tényezők nem akadályozzák, a magánéletben és a munkában minden lehetőség előtte áll: "Jevgenyij Irtyenyev előtt ragyogó karrier állt. Minden adottsága megvolt ehhez. Otthonában kiváló nevelésben részesült; a pétervári egyetem jogi karán kitűnő eredménnyel végezte el tanulmányait; nemrég elhunyt atyja révén a legmagasabb összeköttetésekkel rendelkezett... Vagyona is volt Irtyenyevnek, sőt nagy vagyona, noha bizonytalan." Magánélete is problémamentesen alakult, lelki egyensúlyát mindeddig sikerült sértetlenül megőriznie: "Fiatal éveiben úgy élte világát, ahogyan egészséges, nőtlen fiatal emberek általában szokták, azaz különféle nőkkel volt dolga... Minden a legszebb rendben ment...nem züllött el, egyszer sem volt szerelmes, és sohasem volt beteg."

Jövőjét, életeszmenyét tartva szem előtt, olyan kapcsolatokat alakított ki, amelyek feleslegessé tettek bármilyen morális erőfeszítést, nem tették szükségessé életvitelének megváltoztatását. Ezeknek a kapcsolatoknak még nincs közvetlen személyiségtorzító erejük, a hős mesterségesen kihagyja belőlük én-jét, úgy tekinti, mintha ezek az alkalmi viszonyok személyét nem érintenék. Látszólag minden a legnagyobb rendben van, de ezek a mesterségesen alakított kapcsolatok a személyesség igényének kizárása miatt hozzájárulnak ahhoz, hogy Jevgenyij előtt a valós

---

értékek rejtve maradjanak, és ne alakuljon benne az a képesség, hogy az előbb-utóbb elkerülhetetlenül adódó válsághelyzetekben meg tudja állni a helyét.

Jevgenyij életében döntő változást hoz első, véglegesnek szánt önálló elhatározása: falura költözik öröklött birtokának ügyeit rendezni. Életkörülményeinek megváltoztatása számos új követelményt állít a hős elé: egyrészt munkájában újfajta feladatok várnak rá, másrészt falusi életmódja kialakításában új normákhoz kell igazodnia, magánéletében addig nem ismert problémákat kell leküzdenie. Jevgenyij számára életelvének megfelelően fontos, hogy környezetében kedvező vélemény alakuljon ki róla, viselkedését igyekszik eszerint irányítani. Míg azonban Péterváron a civilizált, nyugati gondolkodásmód és a társasági konvenciók határozzák meg a "normális" életvitel feltételeit, falun, ebben az annyira másfajta világban a patriarchális szemléletmód, a békés, passzív életvitelnek megfelelően, a felebaráti szeretet elve érvényesül. Péterváron az erkölcsi szabályok keretei között, de ugyanakkor igényeinek megfelelően élhetett a hős. Különböző kapcsolatait fenntarhatta anélkül, hogy szembekerült volna a környezet véleményével. Mivel a belső egyensúlya megtartásához nélkülözhetetlen személytelen kapcsolatok fenntartásának itt nincs különösebb akadálya, Jevgenyij előtt ismeretlen marad azoknak a személytelen, elemi erőnek a jelentősége, amelyek benne magában, tudatos terveitől, elhatározásaitól függetlenül működnek. Tapasztalatai alapján úgy véli, hogy ezek a tényezők "ügyei észszerű intézése" esetén semlegesíthetők.

Ahhoz, hogy a külső személytelen tényezőkkel szemben továbbra is megőrizhesse tudata - látszólagos - szabadságát, hatalmát, úgy véli, alkalmazkodnia kell a falusi gondolkodás által elfogadott erkölcsi normákhoz. Nevelte-

tése, a családi hagyományok is a falusi erkölcs tisztelésben tartására készítetik: "Nem tartotta helyesnek, hogy saját falujabeli fiatalasszonnyal vagy leánnyal viszonyt kezdjen. Elbeszélésekből tudta, hogy apja, nagyapja is így tartották ezt... Jevgenyij kezdettől fogva elhatározta, hogy ő sem fogja ezt megtenni..."

A falusi életkörülmények között azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a külső és belső személytelen tényezők között Péterváron mutatkozó egyensúly csak látszólagos lehet, nem felel meg ezek tényleges jelentőségének. Péterváron a problémák nélkül fenntartott személytelen kapcsolatok révén a testi vágy mint belső személytelen tényező nem hatalmasodott el Jevgenyij tudata fölött, ezért nem is látszott jelentősnek. A megszokott életmód kényszerű megváltoztatása azonban ennek, a hős által tudatosan szabályozhatónak tartott személytelen tényezőnek az előtérbe kerüléséhez vezet. Hogy gondolkodása szabadságát visszanyerje, Jevgenyij elhatározza, hogy kapcsolatot teremt egy falubeli fiatalasszonnyal. Elhatározásánál azonban a rajta eluralkodó, addig el nem ismert személytelen erőhöz kell gondolkodását is idomítania; itt mutatkozik meg először ennek az erőnek a hatalma Jevgenyij fölött.

Egyrészt elfogadható magyarázatot keres saját maga számára, másrészt ügyeit igyekszik úgy irányítani, hogy elkerülhesse azokat a problémákat, amelyek elve megsértéséből, a falusi morállal való szembekerülésből adódhatnak: "Csak úgy kell intéznie a dolgot, hogy senki se tudjon róla, meg azután nem is züllöttségből csinálja, hanem csupáncsak egészségi okokból - ismételve önmagában." S hogy ezt bebizonyítsa, kialakítandó kapcsolatát igyekszik a korábbiaknál is jobban tárgyiasítani: "Ő maga nem közeledhet egyik nőhöz sem. Melyikhez is közeledne? Hol és hogyan? Nem, közvetítő személyhez kell fordulnia..."

Választásában a gyakorlatiasság dönt, a bonyodalmak

elkerülése a legfőbb szempont: "olyasmi kellene, hogy éppencsak egészséges legyen, minél kevesebb baj legyen vele...valami katonafeleség vagy efféle..." A konfliktusok elkerülésére való törekvése magyarázza, hogy nem tartós viszonyt akar kezdeményezni: "Jevgenyijtől olyan távol állt minden romlottság, olyan nehezére esett ezt a titkos és - érzése szerint - bűnös viszonyt folytatni, hogy semmiképpen sem rendezkedett be rá, sőt legelső együttlétük után abban reménykedett, hogy soha többé nem kell viszontlátnia Sztjepanyidát." Mindebből arra következtethetünk, hogy a falusi környezetben Jevgenyij gondolkodásában eddig nem ismert, tudatától függetlenül létező elemek kerülnek előtérbe. Kiderül, hogy a patriarchális orosz felfogással ő maga is egyetért, nem cinikus, morális romlatlanságát, tisztaságát a nagyvárosi környezetben is megőrizte.

Két beállítottság szervesen egymás mellett élése válik nyilvánvalóvá: Jevgenyij gondolkodását a nagyvárosi civilizáció által sugallt konvenciók és a szeretet elve egyaránt befolyásolják. Ennek a kettősségnek a megléte a falusi körülmények között vezet a problémák kibontakozásához, mivel itt a kétféle normarendszer szembekerül egymással, és ellentétes irányban kezd működni a hős gondolkodásában. Ha ez a kettősség nem lenne, Jevgenyij új környezetében is tökéletesen tudná képviselni a nagyvárosi magatartásformát, folytatni tudná addigi életmódját. A falusi környezet hatására azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a tárgyiasított, személyes szeretet nélküli kapcsolat fenntartását maga Jevgenyij sem tartja már elfogadhatónak, természetesnek. Itt bármiféle kapcsolat kialakításának személyét mélyen érintő feltételei és követelményei vannak. Ilyen feltétel a külső és belső személytelen tényezők közötti egyensúly felbomlása, eredeti életprogramjával való szembekerülése és ezek következtében

lénye tudatos és ösztönös, személyes és személytelen területei között a harmónia felbomlása. E két tényező jelentősnek még nem tartott küzdelme már a kapcsolat kezdetén megfigyelhető: "Tetszett neki az asszony, s meg volt róla győződve, hogy az effajta viszony nélkülözhetetlen, és nincs benne semmi rossz, de lelke mélyén szigorubb ítélőbíró lakozott, aki nem helyeselte a történeteket, és abban reménykedett, hogy utoljára történik..." Míg tetteivel a felszínen - tudata mélyebb rétegeire hallgatva - a kapcsolat megszakítását akarja elősegíteni, a valóságban engedelmeskedik a személytelen erők hatásának: "Olyasmi történet, amit a legkevésbé sem várt: viszonya Sztjepanyidával folytatódott... egy idő múlva ismét elhatalmasodott fölötte a nyugtalanság, amelyet ennek a szükségletnek tulajdonított. S nyugtalansága ez alkalommal már nem volt személytelen... Egyszer úgy esett, hogy Sztjepanyida nem tudott eljönni... és Danyila más asszonyt ajánlott. Jevgenyij utálkozva elhárította." A kapcsolat természetes módon, a hős akaratától függetlenül válik egyre erősebbé, aki viselkedési modelljéhez ragaszkodva nem ismeri fel, hogy személytelen kötődése az asszonyhoz már nemcsak a fiziológiai szükségletnek tulajdonítható, hanem annak az elemi erőnek, szerelmi szenvedélynek is, amely kívül áll az ő szűk, mindennapos, racionálisan berehendezett világán. Vonzónak és kedvesnek találja Sztjepanyida megjelenését, viselkedését, de ez mellékesnek tűnik számára, a kapcsolatot nem tartja megismételhetetlenül értékesnek: "Ha majd szükséges lesz, szakítok vele, nyoma sem marad az egésznek... Jevgenyijnek eszébe sem járta meg: a gondolat, hogy ennek a kapcsolatnak valamiféle jelentősége volna az ő számára. Ami az asszonyt illeti, reá nem is gondolt."

Jevgenyij a szeretet-elv torz értelmezése alapján házassága előtt óvakodik személyes kapcsolatok kialakításától. Konvencionális életesznénye miatt a házasság gon-

dolata Sztyepanyidával kapcsolatban fel sem merülhet, ezért nem ismeri fel a szerelmi szenvedélyt sem. Ugyanakkor falun már maga sem ítéli természetesnek egy tárgyiasított kapcsolat fenntartását, és ha lényének személyes felét igyekszik is attól távoltartani, valamiféle morálisan elfogadható magyarázatot keres kapcsolatuk fenntartására. Ezt azonban, úgy látszik, Sztyepanyida részéről sem indokolják személyes tényezők: "Leginkább az asszony férje izgatta Jevgenyijt. Eleinte úgy képzelte, hogy a férje holmi ványadt alak, nevetséges figura, s ez némiképpen igazolta volna kettejük viszonyát. De azután meglátta a férfit, és egyenesen megdöbben. Daliás, nyalkán öltözött ember volt Sztyepanyida férje, semmivel sem rosszabb nála, Jevgenyijnél - sőt inkább talán még csinosabb..." Ebből a Jevgenyij számára hosszabb távon elfogadhatatlan helyzetből legmegfelelőbb kiútként a házasság mutatkozik. Látszólag még tudja irányítani az életét, nincs akadálya annak, hogy hamis eszményének megfelelően válasszon feleséget is.

Jevgenyij célja életének tudatos irányítása, élet-eszményét azonban nem tudatosan választotta, hanem hajlama, neveltetése alapján fogadta el. A személyes tapasztalatok, az egyéni fejlődés eredményeképpen kialakított élet-eszmény lehetne olyan érték, amely alapján az ő eleven személyiségének leginkább megfelelő életvitelt, élet-körülményeket kialakíthatná. Jevgenyij a konvenciókhoz igazítja élet-eszményét, nem pedig saját, valós, de éppen a konvenciók miatt meg nem ismert igényeihez. Nem ismeri fel, hogy éppen a konvenciók óvatos tisztelete a nekik tulajdonított túlzott jelentőség következtében azok hatalmába kerül, általuk veszti el gondolkodása szabadságát. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy választásánál figyelmen kívül maradnak az általa mellékesnek tartott, de a személyes kapcsolatok magvalósításához nélkülözhetetlen emberi tényezők.

Sztyepanyida társadalmi helyzete miatt értékelődik le, az anyja által megismert gazdagabb lányok közül pedig azért nem választhat feleséget, mert elvei szerint nem vállalhatja a vagyoni különbségből származható konfliktushelyzetet: "Még a gondolata is gyűlöletes volt előtte annak, hogy a házasságot anyagi helyzete rendezésére használja fel. Nem, ő becsületesen, szerelemből akart házasodni." A konvenciókhoz való feltétlen ragaszkodás következtében azonban nem a természetes, elemi vonzalom kialakulása ébreszti fel benne a házasság gondolatát, hanem a házasság aktuálissá válása után választ a konvencióknak leginkább megfelelő feleséget: "Hogy miért választotta Jevgenyij Liza Annyenszkaját, megmagyarázhatatlan... természetek ok szólt mellette, és ugyanannyi ellene. Mellette szólt többek között az is, hogy nem volt dúsgazdag lány... meg az is, hogy naív volt és tapasztalanságában szánalmasan engedelmes eszköz szülei kezében, meg az is, hogy nem volt közfelfűnést keltő szépség, de csúnya sem volt."

Jevgenyij korábbi kapcsolataihoz hasonlóan házasságában is a problémák megelőzésére törekszik. Számíthat arra, hogy tudata hatalmát nemcsak maga, hanem Liza fölött is érvényesíthetné, aki elfogadja és segít megvalósítani életeszményét. Mivel személytelen tényezők már nem akadályozzák a személyes kapcsolat kialakítását, mesterségesen irányítva, fokozva érzelmeit a szerelem illúziójáig jut, ami igazolja választása helyességét, házassága létjogosultságát.

Liza szerelme Jevgenyijéhez hasonló és nem kevésbé konvencionális, személyes tényezőktől csaknem független. Liza érzelmeinek megerősödését sem személyes tényezők, hanem a házasság reménye, a házasság konvenciója segíti elő: "Azon a télen egyidejűleg volt szerelmes két fiatalemberbe... Később azonban, amikor édesanyja több ízben célzott rá, hogy Irtyenyevnek, úgy látszik, komoly szán-

dékai vannak, Liza annyira beleszeretett Irtyenyevbe, hogy az előző kettőt úgyszólván elfelejtette." Jevgenyijt a házasság szándéka, Lizát a "nagy szerelem" és a házasság utáni vágy készteti olyan társ keresésére, aki megfelel bizonyos előzetesen, önkényesen meghatározott elvárásoknak. Ez a megfelelés egyrészt a külső személytelen tényezőktől függ, másrészt személyhez kötött, személytől függő. Ilyen személytől függő feltétel Jevgenyij esetében a naivitás, szelídség, hűség és szeretet, ami arra mutat, hogy Jevgenyij választásánál fontosabb szerepet tulajdonít a lelki tényezőknek, mint a fizikai adottságoknak, eltúlozza a romantikus érzelmi kultúra jelentőségét a személytelen szenvedéllyel szemben.

A mesterségesen felfokozott érzelmek hatására Jevgenyij úgy érzi, hogy "elveit" követve elérte célját, többet nem várhat, és nem is kaphat. Sztyepanyidával megszakítja a kapcsolatot, és ez véglegesnek látszik. Nem változtat ezen annak híre sem, hogy Sztyepanyidának fia született: "Jevgenyij arca ... nem a szégyentől, s nem a bosszúságtól borult lángba, hanem valami egészen különös érzéstől: mintha módfelett fontosnak ismerné el azt, amit édesanyja közöl vele, s ez a felismerés egészen független akaratától, ellentmondásban áll minden értelmes elgondolásával. Tehát megtörtént az, amitől tartott." Jevgenyij életében ez jelenti az első olyan eseményt, amely akaratától függetlenül következett be, és mint ilyen, beláthatatlan problémákat okozhat számára. Személyes én-je hatósugarának korlátozottságát eddig nem tapasztalta. Most valós bizonyíték mutatja a személytelen tényezők tudatától független érvényesülését, Jevgenyijt azonban ez sem készteti arra, hogy szembenézzon életfelfogásával, és a konvencióktól függetlenül ítélje meg helyzetét, viselkedését. Még most sem képes arra, hogy megkülönböztesse a vállalható és nem vállalható, élettelen

konvenciókat, továbbra is a megszokott sablonoknak megfelelően gondolkodik és cselekszik. Jevgenyij " eldöntötte magában, hogy ... semmiféle kapcsolat közte meg Sztjepanyida között nincs, nem is volt, nem is lehetséges, nem is elképzelhető. Még azt sem lehetett mondani, hogy Jevgenyij elfojtotta magában a lelkiismeret szavát: nem, lelkiismerete meg sem szólalt."

A teljes harmónia reménye nélkül Jevgenyij nem választotta volna Lizát feleségül. Életük látszólag egyre biztosabban halad e felé a cél felé, kapcsolatuk személyes konfliktusok nélkül folytatódik. Jevgenyij "sokat várt" feleségétől, de annyit mégsem mert remélni, mint amennyit kapott: nem azt kapta ugyan, amit várt, de annál sokkalta többet és jobbat. Rajongó imádat, őrző szerelmi lánghőlés nemigen jött létre kettejük között. Ellenben létrejött valami egészen más: az, hogy az egész élet nemcsak vidámabb és kellemesebb, hanem sokkalta könnyebb lett számára." Mindez megfelel Jevgenyij programjának, házasságában továbbra is élheti mindennapos, konvencióknak megfelelő életét. A szüleivel szemben "szánalmasan engedékeny" Liza házasságában sem fejlődik önálló személyiséggé, Jevgenyijjal szemben alárendelt szerepet játszik, problémátudat nélkül él. Annak ellenére, hogy a házasságban Liza nem válik egyenrangú féllé, gondolkodásában, szemléletmódjában szinte azonosul Jevgenyijjal, a házasság elősegíti személyes fejlődését, szerelme által kibontakoznak kedvező adottságai: "Lizában megvolt az, ami a szerető asszony jelenlétének legnagyobb áldása: szerelme által valami csodálatos tisztánlátással tájékozódott a férfi lelkében... nemcsak érzéseit; gondolatait is megértette... számtalan hasznos tanáccsal is szolgált neki. Liza az első pillanattól fogva megértette, miben áll férje életideálja; egész házi rendjükben, életmódjukban ezt az eszményt igyekezett megközelíteni, és ez sikerült

is neki." Jevgenyij ekkor még Lizához hasonlóan problémák nélkül él, az általa választott egyszerűbb út járhatóbbnak tűnik, életeszmenye, úgy látszik, elérhető.

Ennek lehetetlensége a korábbi ellentmondások ellenére is csak akkor válik nyilvánvalóvá, amikor Jevgenyij újból találkozik Sztjepanyidával: "Megdöbbsentette és elkésértette ez a váratlanul felbukkanó aljas vágy; hiszen azt hitte, hogy házassága óta ettől egyszer s mindenkorra megszabadult... az a felismerés bántotta, hogy ez az érzés még mindig él benne, tehát állandóan résen kell lennie, s védekeznie kell ellene. Mert afelől egy pillanatig sem kételkedett, hogy végül is úrrá lesz ezen az érzésen." Ez a találkozás tudatosítja benne az egy idő óta őt nyugtalanító tapasztalatot, felfedi a kettősséget tudatossága és lénye más területei között. Megszűnik Jevgenyij életének problémamentessége, aktuálissá válna a nehéz út követése, Jevgenyij azonban foglya marad illúzióinak, ragaszkodik a problémátlan, harmonikus kapcsolaton alapuló házasság konvenciójához. Ugyanakkor világossá válik, hogy házasságától tulajdonképpen ennek a személytelen, érzéki szenvedélynek a megélését is várta, a házaseslet mindennapjai során ez azonban nem realizálódik, míg Sztjepanyidával való kapcsolatát éppen az újra és újra fellángoló szenvedély éltette. A két asszony önkéntelen összehasonlítása nem véletlenül dől el Sztjepanyida javára, hiszen Jevgenyij választásakor az is Liza mellett szólt, hogy nem "közfeltűnést keltő szépség". Jevgenyij éppen ezáltal igyekezett a problémákat megelőzni, feltételezve, hogy ő maga tudatos programja révén védett a fizikai vonzerő hatásával szemben. Tévedését a Sztjepanyidával való találkozások teszik nyilvánvalóvá. Jevgenyij felismeri, hogy ebből a kapcsolatából akarata, tudata ellenére sem maradt ki személye, a személytelen szenvedélyt azonban normái értelmében

csak akkor fogadhatná el, ha azt össze tudja kötni a személyes szeretettel. Magát a személytelen szenvedélyt elutasítja, emberhez méltatlannak tartja; ugyanakkor felismeri jelentőségét, mert világossá válik előtte, hogy életeszmenye megvalósításában zavart okozhat, ezért küzdenie kell ellene. Újra elkezdődik a vívódás én-je személyes és személytelen szférái között, amely már korábban is jellemezte gondolkodását, viselkedését Sztjepanyidával kapcsolatban. Ami azonban akkor mellékesnek tűnt, most végzetes jelentőségűvé válik.

Kezdetben Jevgenyij még hisz abban, hogy amint sikerült semlegesítenie a személyén belül ható személytelen tényezőket, úgy "ügyei ésszerű intézése esetén" az őt hatalmában tartó személytelen szenvedélyt is sikerül leküzdenie. Jelenlegi életkörülményei azonban már gátolják ügyei ésszerű intézésében, Jevgenyij intézkedései tulajdonképpen csak saját lelkiismeretének megnyugtatóására elegendők. Más módon kellene tehát a számára eddig ismeretlen erő ellen küzdenie. Ebben az új helyzetben azonban a problémák elől való korábbi elzárkózás következtében nem talál megfelelő megoldást: sem a konvenciókon, sem a benne dúló szenvedélyen nem tud felülemelkedni.

A megoldást rossz beidegződéseinek engedelmességgel továbbra sem magán belül, hanem a mesterségesen kialakított körülményekben, módszerekben keresi. Minél nagyobb jelentőséget tulajdonít azonban a szenvedélynek, minél erősebben küzd ellene, annál inkább hatalmába kerül annak: "égő, szenvedélyes vágy csapott fel benne, mintha erős kéz markolná meg a szívét. Mintha rajta kívül álló, idegen akarat hajtaná, az asszony felé lépett." Világossá válik Jevgenyij számára, hogy tökéletesen kiszolgáltatott helyzetbe került, fölött a féktelen, elemi erő fölött tudatának nincsen hatalma.

Jevgenyij ekkor még idealizálja házasságát, lépésétől mégsem személyes érzelmek tartják vissza, nem Lizát félti, hanem saját magát Lizával és tágabb környezetével szemben, a róla kialakult kép összeomlását akarja mindenáron elkerülni: "Istenem, ha Liza, aki engem olyan becsületesnek, tisztának, ártatlannak tart, ha ő ezt megtudná." Eltűzolja a konvenciók megsértéséből eredő problémák nagyságát: "Megcsalni fiatal, szerető feleségét - mindenki szeme láttára - ez talán nem pusztulás? A legszörnyűbb pusztulás, amely után továbbélnie lehetetlen. Nem, valamit tennie kell!" A konvencióknak megfelelő viselkedés a szeretet illúzióját keltette Jevgenyijben, a szenvedély hatására lepleződik le ennek a viselkedésmódnak a személytelensége, veszíti értelmét a konvenciókhoz való ragaszkodás. Mindez ekkor még nem tudatosul, de önkéntelenül is befolyásolja a hős viselkedését: "Jevgenyij halálisan unta magát odahaza. Minden fakónak, színtelennek, unalmasnak tetszett... Ami azelőtt örömet szerzett, most jelentéktelennek, unalmasnak tűnt fel." Tudatosan mégis a konvenciók zavartalan uralmát akarja helyreállítani, küzd a szenvedély ellen, de ezzel az elemi, természeti erővel csupán az élettelen konvenciókat tudja szembeállítani, nem pedig más, eleven, ténylegesen ható erőt. Tudatos megfontolásai ellenére egyre inkább eluralkodik fölötte a szenvedély, egyre nyilvánvalóbban mutatkozik meg egész lényét leigázó hatalma: "Úgy érezte, teljesen elvesztette önuralmát, szinte megtébolyult. Ugyanakkor szigorúsága önmagával szemben egy hajszállal sem enyhült, ellenkezőleg, tisztán látta, milyen aljasak vágyai, sőt tettei."

Bármilyen erőssé is válik a benne élő személytelen szenvedély, Jevgenyij ragaszkodik a könnyebb út sugallta formális, külsődleges megoldáshoz, abban reménykedik, ha nincs lehetősége a Sztyepanyidával való találkozásra,

szenvedélye elmúlik, tudata visszanyeri fölötté a hatalmát. Ezzel a céllal utazik el feleségével két hónap nyaralásra. Ez alatt az idő alatt megszületik kislányuk, kapcsolatuk pedig most már Jevgenyij számára is nyilvánvalóan valami eleven, valóságos tényezővel gazdagodik, bizonyos mértékig igazi tartalmat nyer.

Liza részéről a kapcsolatnak is volt realitása, hiszen az ő célja személyes: a szeretett férfi életét igyekszik könnyebbé tenni; míg Jevgenyij mindezt csak elfogadja, természetesnek véli, a személyes szeretet meglétét részéről a személytelen konvenciók betartása igazolná. A két hónapos távollét látszólag megteszi a várt hatást, Jevgenyij újra szabadnak érzi magát: "A kísértés gyötrelmeiről, szörnyű vívódásairól tökéletesen megfeledkezett, szinte már el sem tudta képzelni magában, hogy valaha is abban a lelkiállapotban volt. Örültségi rohamnak érezte az egészet, amelyen átesett, s amely örökre elmúlt."

A gyermek születése azonban nem tudja gyökerében átalakítani a kapcsolatot. A Sztjepanyidával való újabb találkozások után "megérezte, hogy vége van, elpusztul, véglegesen és visszavonhatatlanul. Újra kezdődik a gyötrődés, az önutálat és a félelem, és nincsen menekvés."

Jevgenyij nem lát maga előtt reális megoldást, vívódása azt mutatja, hogy számára egyenlő nagyságúak azok az erők, amelyek lényén belül szembekerültek egymással. Személyén kívül pedig nem tudja megoldani ezt a konfliktushelyzetet: ezt világossá tették eddig hiábavalónak bizonyult erőfeszítései. Rádöbben arra, hogy számára, bárhogy éljen is tovább, elveszett a teljes harmónia lehetősége. Szenvedélyének eluralkodása azt mutatja, hogy programja kudarcot vallott, valós és jelentős értékeket becsült le, hagyott figyelmen kívül: "Nem, úgy látszik, nem lehet játszani vele. Azt hittem, én tettem őt a magamévá, pedig ő volt az, aki a magáévá tett engem, megfogott és nem en-

gedett el többé. Egész idő alatt azt hittem, szabad vagyok, pedig nem voltam szabad." Az alárendelt szerepet játszó Lizával szemben Sztjepanyidában egyenrangú társsal találkozik a hős, az asszony éppen ezáltal keríti őt hatalmába: "Áltattam magam, amikor megnősültem. Csalás, önámítás volt az egész. Attól fogva, hogy összekerültem vele, új érzés vett rajtam erőt. Igazában az ő férjének éreztem magam. Igen, vele kellett volna élnem."

Az elbeszélés fordulópontja ez a felismerés. Ez az a pillanat, amikor Jevgenyij vállalhatná a szenvedélyt, elfogadhatná, személyessé tehetné, hiszen felismerte igazi jelentőségét. Most kezdené igazi életét, most lenne képes valódi, személyes igényeinek élni, vállalva, hogy eközben bizonyos élettelen konvencióknak nem felel meg. Míg a szenvedéllyel szemben eddig előnyben részesített vagyoni és társadalmi helyzet elveszíti szerepét, a házasság továbbra is fontos marad Jevgenyij számára, annak konvenciójával a benne tudattalanul működő szeretet-elv miatt nem akar szakítani.

A hősben tudatossá válik végre a felismerés, hogy életét nem az életben hatni tudó elvek, hanem a konvenciók határozták meg, amelyekhez most már erős szálakkal kötődik. A konvenciók és a szenvedély között kompromisszum nélkül már elképzelhetetlen az egyensúly megteremtése. Jevgenyij pedig a mottónak megfelelő súlyosabb áldozatra, kompromisszumra képtelen, ez vezeti őt a végleges bukáshoz. Úgy érzi, a szenvedély vagy a konvenciók alapján kialakított élete értékeit csak akkor őrizheti meg, ha az egyikkel véglegesen szakít, ha az egyik hatását fizikailag lehetetlenné teszi, megsemmisíti. Minden jel szerint választania kell két világ, kétféle élet, két asszony között. Ekkor vezeti a meghasonlott embert eltorzult gondolkodása a gyilkossághoz - egy újabb sze-

mélytelen erőhöz - mint egyetlen lehetségesnek látszó megoldáshoz. Ennek a rögeszmének a hatása alatt már tudata ellenérzése nélkül sodródik végzete felé.

Az elbeszélésnek két befejezése van, mert Jevgenyij két szörnyű lehetőséget lát maga előtt arra vonatkozóan, hogyan szüntesse meg tudatában a megkettőzöttséget. Bárhogyan dönt is, egyetlen célja csak a vívódás megszüntetése lehet, gondolkodása mindenképpen katasztrofához vezet. A kétféle befejezésben közös motívum, hogy Jevgenyij sem környezete, sem Liza előtt nem meri vállalni mindazt, ami benne végbement. Nem ismerheti be, hogy eszménye hamis, és mindaz, amit eddig tett, gondolt vagy mondott "csalás, önámítás" volt. Az egyik kiút, amit maga előtt lát, az öngyilkosság. A konvenciókkal - Jevgenyij korábbi szemléletével - ez egyeztethető össze leginkább, ezzel sértetlen képet hagy maga után, senki nem tudhatja meg, mitől féltette magát és családját, de a probléma ezzel csak a maga számára oldódik meg.

A másik kiútnak a kísértő Sztjepanyida meggyilkolása látszik: "Isten, segíts! De hiszem nincs is Isten. Csak ördög van. Ő az ördög. Az ördög hatalmába kerültem. Nem akarom, nem akarom." Jevgenyij úgy látja, Sztjepanyida miatt bomlott meg élete problémamentessége, általa vesztették el értéküket az életét meghatározó konvenciók, és ezáltal lepleződik le életeszmenyének, feleségéhez fűződő kapcsolatának személytelensége. A gyilkossággal ugyanakkor lehetetlenné teszi addigi, már értelmét vesztett életének folytatását. Jevgenyij elveszítve a hit és a cél illúzióját, szakít mindenféle konvencióval, s ez végül a teljes széthulláshoz vezet.

Az elbeszélés utolsó mondata mintegy keretet képez a mottóval. A mottó szerint a személytelen szenvedély óriási erőt képvisel, de ez az erő negatív, küzdeni kell

ellene, és legyőzése csak emberfeletti erősítések, áldozatok árán lehetséges: "Én pedig azt mondom néktek, hogy valaki asszonyra tekint gonosz kívánságnak okáért, immár paráználkodott azzal az ő szívében. Ha pedig a te jobb szemed megbotránkoztat téged, vágd ki azt és vedd el magadtól; mert jobb néked, hogy egy vesszen el a te tagjaid közül, semhogy egész tested a gyehennára vettessék. És ha a te jobb kezed botránkoztat meg téged, vágd le azt és vedd el magadtól; mert jobb néked, hogy egy vesszen el a te tagjaid közül, semhogy egész tested a gyehennára vettessék." /Máté 5,28-30/

Az elbeszélés során kirajzolódik a személytelen szenvedély valódi jelentősége: a szenvedélyt mereven elutasítva, ellene küzdve áldozatok, lemondások nélkül az ember felőrlődik, a szenvedély, az ördög eszközévé válik. Ugyanakkor a belső személytelen tényezőket figyelmen kívül hagyva a teljes harmónia elérése elérhetetlen. Az utolsó mondat arra figyelmeztet, hogy a személytelen erők fel nem ismerése ill. lebecsülése nem jelenti azok nemlétét, azt, hogy azok nem működnek az emberi tudattól függetlenül, az emberi akarat ellenére is.